

HOVADA, NEBO BLIŽNÍ?

Člověk a zvíře

Dichotomie „člověk“ – „zvíře“, v níž druhá kategorie zahrnuje celé pandemonium od trepek po šimpanze, je velmi málo šťastná (je to trochu jako dělit lidské artefakty na „lampy“ a „věci“) a operace s ní jako se samozřejmostí ze strany některých humanitních vzdělavců budí právem ze strany biologů rezervovanou distanci (ti zase propadají opačnému omylu vidět v člověku „nahou opici“, od ostatních sotva odlišnou, jako například Morris, 1968). Je zajímavé se podívat i na etymologickou stránku termínů pro subhumánní živočichy: starořecké *zoon* souvisí se *zoe*, život, latinské *animal* a jeho analoga v živých jazycích je odvozeno od *anima*, duše. Německé *Tier* (od stejného základu jako angl. *deer*, řecké *thér* či staroslovanské *zver*) znamenalo původně samici lovné zvěře a podnes se tímto slovem v německé myslivecké hantýrce označuje laň. Zmíněný kmen *zver*, značící větší divoce žijící zvíře obecně, se vyskytuje ve všech slovanských (i baltských) jazycích a z něj pochází i české *zvíře*. Ve staré češtině mělo stejný význam jako dnes *zvíře* slovo *hovado* (výraz pro domestikanta byl *pitomé hovado*), které bylo rozšířeno na velká domácí zvířata z všeslovanského výrazu pro hovězí dobytek (staroslov. *gove(n)do*) a dnes se používá už pouze jako nadávka. Zároveň se jaksi cítí, že slovo *zvíře*, vztahované ve filosofujících diskurzech podobně jako německé *Tier* na všechny *živočichy* (toto slovo, původně *žtvok*, je až obrozenecké, kalk z něm. *Lebewesen*), se vlastně v běžném použití vztahuje jen na savce, nanejvýš tak na ostatní obratlovce („na obraze byla různá zvířata, ptáci, ryby a všelijaká havěť“). Ani primáti se do tohoto obrazu moc nehodí: „...opice, to už není žádný pořádný zvíře,“ říká Čapkův kpt. van Toch (jak ještě jednou citováno v boxu *Instrumenty*).

Tendence se nějak ostře odhraničit od zvířat je prastará – už řada archaických národů podniká rozmanité ceremoniální „zkrášlovací“ operace právě za tímto účelem – je třeba si nabarvit zuby, aby nebyly „jako zuby psů“, či vytrhávat řasy, aby jejich oči „nebyly jako oči pštrosů“. Tradiční jazyky mají také pro touž činnost u lidí a zvířat jiné sloveso, trochu podobně, jako řada asijských jazyků s dodržáním správného ceremoniálního odstupu používá jiné slovo pro analogické činnosti či věci panovníka a různých vrstev lidu (v češtině se těžko napodobuje: řekněme „Vysoké Snění“ – spánek – chrnění či „tenké předivo“ – kapesník – šňupák) – člověk jí, zvíře žere (sloveso „chlstat“, též něm. *saufen*, se původně vztahovalo na pití u zvířat, teprve sekundárně přešlo na nemístné nasávání alkoholu u lidí jako výraz pohany), člověk zemře, zvíře pojde, člověk otěhotní, zvíře zabřežne, člověk se rodí, zvíře se lihne či je vrženo atd. V evropské tradici je rovněž prastaré deklarativní zdůraznění, že zvířata sice vnímají, ale nerozumějí, nechápou, nejsou rozumná (už Alkmaion z Krotónu, počínaje Aristotelem pak běžně), tudíž také nemluví a nepřináleží k nim řeč (u pravověrných karteziánů zvířata ani nevnímají, jen se to tak jeví – vnímat může jen subjekt). O problémech zvířat a řeči blíže v boxu *Jazyk u lidí a zvířat*.

Vzhledem k tomu, že zvířatům z tohoto hlediska chybí rozum (blíže v boxu *Rozum a instinkt*), nemohou z hlediska církevní doktríny ani hřešit a z hlediska západního práva nést odpovědnost za své činy – za kousavého psa platí pokutu majitel, který jej sice pak většinou zpráská, netuše, že je to nemístný antropomorfismus: vždyť mu chybí schopnost rozpoznání dobrého a zlého, která byla ovšem příčinou lidského pádu a vyhnání z ráje (blíže v boxu *Zvíře a hřích*). Je také dobře připomenout, že jeden z důvodů fascinace lidí zvířaty je i to, že jim jejich „ztracený ráj“, přírodní neproblematičnost, připomínají až k závisti, zejména v tom směru, že si podle našich představ nejsou vědoma své smrtelnosti: „Ó přešťastná jsou hovada, neb na ně ten strach nepadá!“ I kalo už staročeské skládání

z 15. věku (bližší v boxu *Zvíře a smrt*). Od antiky k dnešku se také táhnou postřehy a nářky o lidské ubohosti, dlouhém bezmocném dětství a špatné vybavenosti pro život ve srovnání se zvířaty, což vedlo například u Gehlena (1940) k bytostnému chápání člověka jako *Mängelwesen* a právě v této skutečnosti vidí vlastní příčinu hominizačního procesu (myšlenka koření už u Herdera). Řada archaických národů soudí, že zvířata jako starší než my znají mnoho věcí lépe než lidé, problém je jen v tom, jak se jich zeptat.

Další definice se jen hrnou: člověk má vědomí, zvířata ne, člověk pracuje, zvířata nepracují (analogní činnost třeba bobrů či mravenců prací být nesmí, protože práce je *per definitionem* důsledkem rozumu, a tudíž výsadou člověka – bližší k tomu v boxu *Instrumenty*), člověk je bytostí světa, zvíře je „chudé světem“, člověk je svobodný a sám si prostředí upravuje, zvíře je determinované a na prostředí závislé, člověk duší (zvláště nesmrtelnou) má, zvíře nikoli, člověk má pojmové myšlení, zvíře ne, člověk je bytostí historickou, zvíře je ahistorické, člověk má náboženství a vědomost o Bohu, zvíře ne (bližší box *Zvíře a rituál*) atd. Pokud se náhodou ukáže, že některý z výsostně lidských atributů, třeba řečová komunikace, by mohl mít některá analoga u zvířat, bývá zvykem definici posunout tak, aby se opět restituovala původní dichotomická idyla. Není snad třeba poznamenávat, že podobné výroky jsou mnohem spíše výrazem sociálního rozřadování a mocenskými definicemi, majícími velmi daleko k zkušenostnímu poznání tradiční biologie a mnohem bližší spíše k „vědě“ právní, popřípadě k „svatým vědám“ – *scientia sacra* křesťanské teologie či jejím islámským analogiím (*ilm*). Trochu to připomíná někdejší deklarace o tom, že „zatímco křesťané v plnosti víry následují Krista, jsou pohané beznadějně zapleteni do svých omylů a nízkých chťičů“. Zkusme si dosadit na místo zvířat nějaké etnikum, na něž máme spadeno, nebo pro jednoduchost takové, jehož řeči sebestěně nerozumíme, třeba Finy. „Člověk mluví, Fin vydává neartikulované zvuky... člověk je bytostí světa, Fin

je chudý světem... člověk myslí, Fin pouze vnímá... člověk vědomě pracuje, Fin jen instinktivně vykonává práci podobnou činností... člověk je nezávislý na prostředí, Fin je svým severským prostředím plně determinován...“ Snad není třeba dále komentovat... Koneckonců i u lidí téhož etnika můžeme soudit pouze *per analogiam* se sebou samými, že skutečně myslí a rozumějí zvukům, které vydávají. Neexistuje experiment, který by s poslední jistotou potvrdil, že vnitřní svět jiných osob (neřku-li dokonce zvířat) je nějak podobný našemu a nejedná se o rafinovaný mechanismus představující pro nás „černou skříňku“. Dobře to ilustruje stará čínská vyprávěnka o mistru Čuangovi a jeho příteli, kteří stáli na mostě přes bystřinu a sledovali vyskakující ryby. Jeden z nich prohlásil, že ryby se ze studené a proudící vody radují. Druhý to negoval argumentem, jakže to může vědět, není-li sám rybou. První mu opáčil, co může jeho druh vědět o jeho vědomostech a vnitřním životě, není-li jim samým (též v boxu *Hommage à A. E. Brehm*).

Je fascinující, jak malý pozorovací talent měla většina myslitelů, kteří nám nějakou podnes zvučnou definicí rozdíl mezi člověkem a zvířetem zanechali. Je s podivem, že si zřejmě žádné zvíře, ani obligátního kocoura či psa, v životě neprohlédli a že exemplárním jsouncem člověka je jim intelektuál, lépe řečeno oni sami, ač se to stydí nahlas říci (například děti se do „filosofických“ definic člověka tradičně nevejdou, předliterární etnika také ne, v posledku zbývá Mistr se svými žáky jako kvintesence člověčenství – i filosofie je velmi mocná mocenská rozřadovací metoda, kdo je vlastně „plnohodnotný“ člověk a kdo ne, za okolností i cesta k „odčeňování“ jiných, podle čehož pak jsou traktováni, nebo tomu ještě lépe sami uvěří a chovají se podle toho). Tato kniha by neměla být podobných výroků pomazaných hlav o rozdílech člověk/zvíře kompletním klasobraním, ale budiž připomenut jako *pars pro toto* například Georges Bataille (1973): zvíře je zcela pohlceno prostředím, „jako voda ve vodě“ (to je zajisté předmětem víry), nezná úzkost (to mnohý člověk, ať už úplně otupělý, či naopak silně

věřící, také ne), lev zabíjí kořist s klidem (toto bývá o šelmách často tvrzeno, někdy i biology: přál bych jim někdy vidět lovícího lva v savaně, kolik je v tom divoké vášně – kunovité šelmy se dostávají zrovna do extáze a v případě hojné kořisti se do slova „zpíjejí“ krvi: oboje jsem viděl), zvíře zabíjí bez výčitek, člověk ne (řezník na rozdíl od intelektuála také), člověk potravu upravuje, zvíře ne (algonkinská přezdívka Inuitů, „Eskimo“, znamená „pojídači syrového masa“, zrnožraví mravenci naopak obilky trav předklíčují a pak složitě žvýkají...). Exemplárním jsoucnem zvířete je vždy mnohem spíše vůl v zápřeži nežli řekněme vlk v lese. Naštěstí nemáme přístup k tomu zjistit, zda a co soudí například vlci o místě a úloze vlka v kosmu či o tom, odkud vlci přišli a kam kráčeji...

Jistě je svým způsobem relevantní argument o „ahistoričnosti“ zvířat (například Nietzsche, 1874), pro medúzy to jistě platí beze zbytku: těm vyšším ale naprosto nelze upírat vlastní individuální historii, paměť a schopnost dosahovat k některým vzpomínkám a prakticky je využívat – navíc tam, kde existuje péče o mláďata, existuje ve větší či menší míře kulturní tradice zpěvu, loveckých technik, varování před nebezpečím atd. Je ovšem pravda, že gibbon se historickou minulostí gibbonstva, ba ani své skupiny, jistě neobírá a nechodí z této příčiny ani do knihoven. Gibbon v korunách pralesa prostě „giboní“.

Náš vnitřní svět, napojený smysly na vnější prostředí, se pochopitelně do značné míry liší od vnitřního světa jiných tvorů. Von Uexküll (1909) zavedl pro tento živočícha obklopující „subjektivní“ svět termín *Umwelt* (který dále dělí na „svět vnímání“, *Merkwelt*, a „svět konání“, *Wirkwelt*) a demonstroval jej záměrně na příkladu tvora od člověka velmi odlišného, a sice klíštěte (s naprostou převahou chemorecepce a termorecepce). V českém prostředí je tomuto tématu věnován například sborník *Umwelt* (Kleisner a Kliková, 2006). Jiné živočišné druhy pochopitelně vnímají i jiné aspekty světa (dálková termorecepce, elektrická pole, polarizace světla atd.), nemluvě už vůbec o jiných rozsazích jejich vnímání v případě smyslů u člověka známých.

Člověk se svou primární akcentací zraku, v živočišné říši spíše výjimečnou (srovnatelný či lepší zrak mají pouze primáti, kočkovité šelmy a ptáci), se jen těžko vžívá do umveltů jiných bytostí, byť ze všech bytostí nejvíce umí „překládat“ mezi různými umvelty a chápat je. Hlubší empatie je ovšem možná pouze do vyšších zvířat typu psů, koček či primátů, dokonale vžití se do duševního světa třeba sluníčka sedmitečného, či dokonce malárieového plazmodia, by bylo nejen sotva možné, ale kdyby se podařilo, vedlo by u dospělých k internaci za zdí blázince a k vyřazení z lidské společnosti. Netopýr zalétlý do obrazové galerie (zanedbejme teď jeho zrak, stejně spíše nevýrazný) by svým echolokačním systémem dobře „slyšel“ tvar chodeb, bohatě vyřezávané rámy i nevýrazné, téměř hladké kvadratické plochy v nich. Při svém studiu lidské etologie by si marně lámal hlavu nad podivným chováním spočívajícím v procházení chodbami (nesloužícím zjevně ani k obživě, rozmnožování či jiným „povoleným“ aktivitám) a občasným záhadným „strnutím“ před útvary v rámech, řádově na sekundy až hodiny: v obdobné situaci jsme nejen při pokusu pochopit svět jiných živočišných druhů, ale i jiných lidských kultur s výrazně jiným interpretačním aparátem, který u lidí značně nahrazuje smyslové odlišnosti.

Zajímavé je rovněž sémantické pole, pokryté, například v českém jazyce a jeho nejběžnějších latinských výpůjčkách, slovy odvozenými od zvířat – jen krátkým výběrem: zhovadilost, hovadství, zvířecnost, zvěrstvo, bestialita, brutalita (od *animalia bruta*, zvířata „těžká“), hovadina, volovina, kravina, telecí nápad, prasárna, zprasiat něco, sviňárna, svinstvo, čuňárna, konina, hycenismus, ptákovina, kočičina (do trochu veselejší roviny přešlo „psina“), vyslepičit něco atd. Velmi oblíbenou řečnickou figurou je přirovnávání nepřátelských skupin a etnik ke zvířatům, různým šelmám či mrchožroutům, kryšám, škodlivému hmyzu atd. – upřeme-li někomu status lidství, můžeme jej bez výčitek svědomí „hubit“ – jazyk Třetí říše byl v tomto směru sice extrémním, ale zdaleka ne jediným příkladem. Nepřeberná je i škála zvířecích nadávek – ty nechť si laskavý čtenář už

vypíše sám. Člověk zajisté vyniká nad subhumánní živočichy nejen v dobrém, ale i ve zlém, a výraz „zvěrstvo“ pro mimořádné špatnosti je spíše výrazem naší arogance nežli přiléhavým označením pro něco, co vyžaduje i typicky lidskou vynalézavost a organizační um. Zvířecí lichotky se sice také vyskytují, ale neskonale řídkěji (v evropských jazycích se přirovnávají oblíbené osoby k holoubkům a holubičkám, ptáčkům, rybkám, včelkám atd., v Indii je obrat „býk z rodu Bháratovců“ rovněž nespornou lichotkou).

Snad budiž řečeno, že z gruntu jiná hypotetická civilizace, založená řekněme psy, krkavci či slimáky, by byla neméně kyno-, korako- či limakocentrická, nežli je ta naše antropocentrická, měla by ve věci stejně teoreticky jasno a s lidmi, byli-li by jací, by se rozhodně „nemazala“ (Čapek ve svých povídkách o kočkách velmi trefně líčí, jak kočka vnímá lidi jako nedokonalé náběhy ke „kočkovství“, které je kvintesencí všech kvalit, podobně jako my vnímáme „subhumánní“ živočišné druhy).

Skutečné lehké náběhy k tomuto vnímání světa jsou vidět třeba u vyšších primátů, jak je líčí de Waal (1996): vůči příslušníkům vlastního druhu projevují šimpanzi či malpy v mnoha případech solidaritu, soucit a živou účast na jejich bolesti či problémech (to se nikterak neváže na pokrevní příbuzenství, jak by sociobiologie ráda viděla), ovšem ani stopy něčeho podobného nepocítují vůči své kořisti, opičkám guerézám či mláďatům nosálů, které je možno za živa porcovat jakkoli. Lidská jedinečnost zřejmě spočívá i v tom, že jsme zřejmě jediným živočišným druhem, který se něčím podobným, byť okrajově a pozdě, vůbec obírá.

Hommage à A. E. Brehm

Ve střední Evropě nebylo rozšířenější populárně biologické knihy nad Brehmův *Život zvířat*. Tento i dnes se vši naivitou i autenticitou 19. století působivý spis byl pro striktně vědecky uvažující biology vždy příkladem do očí bijícího antropomorfismu a nekritičnosti

v chápání živočišného světa. Je sice zřejmé, že rozumíme-li pod pojmem „vědecký“ mechanismus a redukování kvalitativních vlastností na kvantitativní, jsou Brehmova líčení příkladem nevědeckosti *par excellence*, zohledňují však ve vrchovaté míře cosi, co pozdějším pohledům na zvířata zčásti uchází. Je sice nepochybné, že popis zvířecích typů chování, duševních stavů a vlastností přirovnáním k nejbližší podobným lidským ve stylu „křeček jest hněvivý, chamtivý, smyslný a tupý“ může být mnohdy zavádějící, ale v posledku nejenže nevíme, jaké duševní procesy probíhají ve zvířatech (vidíme jen jejich jevou stránku), ale nevíme to ani o jiných lidech, jak je často patrné zejména při setkání s jinou kulturou. „Antropomorfní“ popis je, alespoň u vyšších obratlovců, v důsledku velmi značné strukturní podobnosti s člověkem v posledku neskonale přiléhavější nežli mechanomorfní – liška je člověku přece jen podobnější než systému reléových obvodů. Horší je to samozřejmě s uhadováním duševních hnutí třeba moučného červa. Stejně tak jsou „impresionistické“ popisy vnější tvářnosti zvířat namnoze to nejtrefnější, co o nich lze v krátkosti říci. Tupá povýšenost velbloudů, poloopice outloň s tváří krvelačného batolete či diluviální obrněnost indických nosorožců – to jsou fenomény, které jako první udeří pozorovatele do oka, bez ohledu na to, co za touto stafází vlastně je. Je to podobné jako kritizovat divadelní představení argumentem, že herec je vlastně někdo docela jiný než předváděná postava (ostatně dobrý herec se s ní v okamžiku ztělesňování do značné míry ztotožňuje). Jaká je vlastně podstata toho kterého zvířete ve stylu *Tier an sich*, je stejně těžko povědět – ti, kdo s ním pobývají, to nanejvýš neurčitě cítí. Nejsou zvířata vlastně taková, jak se nám jeví? Hyena hnusná a zbabělá, holoubci roztomilí, ropucha ošklivá? Že jsou to antropomorfní projekce? A sociobiologické ekonomické metafory, neustále operující s prospěchem a zisky, to snad antropomorfní projekce nejsou? A proto vzpomínejme na A. E. Brehma v dobrém.

Umění opakovatelnosti

Jedním z hesel středověké scholastiky bylo *De singularibus non est scientia* – o jednotlivém není vědy. O jednotlivém je například románpis, líčící smrt hrdiny, vědou jsou buď statistiky úmrtnosti nebo popis vždy podobně probíhající zástavy životních funkcí a postupu chladnutí. Ideální pro vědecký popis je nějaký uměle nastražený systém, umožňující neomezené opakování, třeba elektrický obvod